

ALTAY VE TÜRK DİLLERİ ARASINDA KÖKEN İLİŞKİSİ: SIFAT-FİİL VE ZARF- FİİL EKLERİNİN TARİHİ GELİŞİM SEYRİ

Genealogical Relation of Altaic and Turkic Languages: The Historical Development Progress of Adjective-Verb and Adverb - Verb Morphemes

M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*
Gulgayşa SAGİDOLDA**
Lyazat MEİRAMBEKOVA***

Gazi Türkiyat, Güz 2016/19: 1-10

Öz: Altay ailesine mensup Türk, Moğol, Tunguz Mançu ve Kore dillerindeki fiil kategorisinde bu dillerin her birinin biçimsel yapısının iç yasalarından dolayı meydana gelen özelliklerle birlikte Altay dillerinin tümünde ortaklıklar ve paralellikler bulunmaktadır. Ortak ve paralel özellikler fiilin kökü ve gövdesi, eklenen çeşitli gramatikal şekillerde, çatı, zaman, kip, sıfat-fiil, zarf-fil gibi gramatikal kategorilerin eklerinde, fiil yapma eklerinde kendini göstermektedir. Böylesine derin etimolojik tahliller isteyen zor bir konu Türk, Moğol, Tunguz Mançu ve Kore dilleri arasında Genel Altay ortaklığının benzer olmayan yapısından kaynaklanmaktadır. Bu yönde yapılan araştırmalar öncelikle her büyük dil grubunun, örneğin, Türk, Moğol, Tunguz dillerinin kendi içindeki akrabalık ilişkileri ve dildeki alıntılarının düzeyini belirlemeye; ikinci olarak Türk, Moğol, Tunguz Mançu ve Kore Japon dillerinin kendi aralarındaki ilişki ve etkileşim düzeyini açıklığa kavuşturmaya; üçüncü olarak Altay grubu dillerindeki fiilin bütün yapılarının ortak korpusunu oluşturmaya ve sonuçta fiil yapılarının Altay ortak dili sistemindeki işlevini canlandırmaya imkân sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Altay grubu dilleri, Proto Altay ortak dili, Altay ve Türk dillerinin soy ilişkisi, diller arası ilişki, fiil kategorisi, gramatikal tarihî modifikasyon

Abstract: The article is devoted to the investigation of the historical development of adjective-verb and adverb – verb morphemes in Altaic and Turkic languages. Altaic languages being in a tight relation with the participles and gerunds, the tenses and moods of verbs, categories of the voices form the smallest developed system of language. It is regarded as the most important aspect of the study of the history of any languages as to determine the development of the historical changes, namely the smallest system of language and the tense and mood of verbs, the participles, gerunds, voice in the relation to the Turkic, Mongol, Tungus, Manchu, Korean languages and its relation to Proto-Altaic language with Turkic, Mongol, Tunguz, Manchu, Korean languages and the history of all languages in the group of Altaic language. As a result, the following was depicted: major language groups provide the opportunity to determine languages family connections between Turkic, Mongolian, Tungus languages and the difference of borrowing words in the languages. Secondly, the relations between Turkic, Mongolian, Manchu, Tungus, Korean and Japanese languages were clarified and it allows to illustrate their impact level on each other. Thirdly, a common structure of verbs in the group of Altaic languages was found out and as a result, the function of the verb structures in one of Altaic languages was summarized.

*Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. mfatihkr@gmail.com.

**Prof. Dr., Avrasya Milli Üniversitesi, Astana/KAZAKİSTAN

***Avrasya Milli Üniversitesi Doktora öğrencisi, Astana/KAZAKİSTAN Gönderim Tarihi: 29.04.2016. Kabul Tarihi: 31.05.2016.

Keywords: a group of Altaic languages, Proto-Altaic language, the relations between Turkic, Mongolian, Manchu, Tungus, Korean and Japanese languages, the genealogical relation of Altaic and Turkic language, language relations, verb categories, adjective-verb and adverb – verb morphemes, historical grammatical modification.

GİRİŞ

Altay ailesine giren dillerin her birinin fiil kategorisine has kendi özellikleri ile birlikte Türk, Moğol ve Tunguz Mançu, ayrıca Kore Japon dilleri arasında ortaklıklar ve benzerlikler bulunmaktadır. Benzerlikler ve paralellikler fiilin kökü ve ona gelen çeşitli gramatikal şekillerde, çatı, zaman, kip, sıfat-fiil, zarf-fiil gibi gramer kategorilerinin göstergelerinde, fiil yapma eklerinde ortaya çıkmaktadır. Fiiller bir dilden ikinci dile kolayca girmeyen, sabitlik özelliği ile ayrılan dil kategorisi olduğundan, Türk, Moğol, Tunguz Mançu ve Kore dilleri arasında birbirinden giren kök ve türemiş fiillerin bolca bulunduğunu âlimler inkâr etmemektedir.

İNCELEME

B.Ya.Vladimirtsov, W.L.Kotwicz, V.İ.Tsintsius, G.D.Sanjeev, Kaluzynski St., O.P.Sunik, T.A.Bertagayev gibi Altayistlerin Altay dilleri içindeki alıntı leksik birlikleri belirlemeye yönelik incelemelerinde Altay dillerindeki paralel fiillere de etimolojik tahlil yapılarak bunların her birinin alıntı kökü belirlenmektedir (Vladimirtsov 1911: 153-184; Vladimirtsov 1925: 305-341; Vladimirtsov 1930: 73-82.; Kotwicz 1939; Tsintsius 1974: 297-305; Sanjeev : 601-626; Kaluzynski 1961; Sunik 1962; Bertagayev 1974: 90-109). Örneğin, O.P.Sunik Tunguz Mançu dillerinde (Evenki) Moğolcadan alıntı fiillerin kök olarak da (*akta-* ‘geyiği biçmek’, *alda-* ‘indirmek’, *bodo-* ‘düşünmek’, *budu-* ‘boyamak’, *bula-* ‘küle gömerek pişirmek’, *eojo-* ‘süslenmek; düğün kıyafetlerini giymek’, *mata-* ‘eğmek, bükmek (kayağın tahtasını)’, *neme-* ‘eklemek’, *siva-* ‘sıvamak, boya sürmek’ (duvara, evin duvarına); kapatmak (deliği), *tariy-* ‘tohum ekmek, ekin ekmek’, *toku-* ‘eyerlemek (atı)’, *ude-* ‘uğurlamak’, *uktu-* ‘karşılama; birbiriyle çarpışmak’), ayrıca çeşitli Moğolca yapma eklerle türemiş gövdede (*-dākorbda-*, *koroda-*, *korodo-* ‘sinirlenmek’; *-yi:totskoy-* ‘eğilmek, başını eğmek’; *-gi:burgi-* ‘şarıldamak’; *dirgi-* ‘civıldaşmak (kuşlar)’; *-kirābarkira-* ‘bağırma’; *-1a:davla-* ‘şarkı söylemek’; *kuvele-*, *kuvbla-* ‘kapatma’) şeklinde ortaya çıktığını belirtmektedir (Sunik 1962: 69).

B.Ya.Vladimirtsev “Moğolcaya Türk dillerinden biçimsel bütün olarak giren alıntı unsurlar” şeklinde işaret ettiği Moğ. *keseğ*(Halha. *heseg*)’parça, dilim, kesik’ >Türk. *kes-* ‘kesmek, bölmek, ayırmak’, Moğ. *surag*’haber, bilgi’ >Türk. *sura-* ‘sormak’, Moğ. *büleg* ‘grup’, ‘bölüm’ >Türk. *böl-* ‘bölmek, ayırmak’ vb. kelimeleri T.A.Bertagayev Moğol dilleri malzemeleri temelinde etimolojik “süzgeçten”tekrar geçirerek bunların

kökünün tek taraflı “Türkçe” veya “Moğolca” şeklinde açıklanamayacağını, bunların temelinde Türkçe ve Moğolcada ortak fiillerin köklerinin bulunduğunu sahil dil malzemeleri esasında ispatlamaktadır. Bertagayev, “B.Ya. Vladimirtsov’un makalesini yayımlandığı zaman Moğol biliminin daha yeni oluşmaya başladığı dönemdi. Bu yüzden birçok kelimelerin kökünü belirleme sırasında Moğolistan’daki etimolojik paradigmatika dikkate alınmadı. Örneğin, Moğolcada kelimelerin etimolojik benzerliğinin devam ettirici kısmının kaybolmasıyla ilgili gizli bir şekle bürünmektedir. Bu şekil kelimelerin birine Halha Moğol dilinde “parça, grup, bir vakit parçası”, Buryat ağzında “sağanak”, Buryat edebi dilinde “ender yağın yağmur türü” vb. anlamlarıyla kullanılan Moğ. *xeseg*, Buryat *xeheg* kelimelerini göstermek mümkündür. Moğol bilimcilerinin büyük bir çoğunluğu B.Ya. Vladimirtsov’un iziyle Türk dilindeki isim olan *kesek* kelimesinin fiil olan *kes*-kökünden meydana geldiğini, Moğolcada isim olan *xeseg* kelimesinin bulunmasına rağmen, “kesmek, bölmek” anlamındaki *kes*- kökünün bulunmadığını ileri sürmektedir. Esasen başlangıçta kök olan *kes*- Moğolcada kullanılmaya potansiyeli sınırlı olmakla birlikte bağımsız bir kelime olarak da bulunur. Eski Moğolcada Kovalevskiy ve Golstunskiye’lerin sözlüğünde *xes* kelimesinin “dağın, dik yamacın bir bölümü” anlamı, Tsevel tarafından yayınlanan Çağdaş Moğol dilinin açıklamalı sözlüğünde bu kelimenin “dik yamaç”, “dik kaya” anlamları gösterilmektedir. Demek ki bu kelime Moğolcada başlangıçta “kesmek, küt kesmek, bölmek” anlamında Türk dilindeki *kes*- fiili gibi kullanılmıştır. Daha sonra anlam değişikliğine uğrayarak kaybolan *xeseg* fiili arasında anlam ilişkisi olduğu da bir gerçektir. Çağdaş Moğol dilinde *xeseg* fiili ‘gezmek, gezinmek’ veya ‘bir köyden ikinci köy arasında gidip gelmek’ anlamında, biraz daha uzak manasıyla Buryat dilinde *xehexe* (Eski Moğ. yazı dilinde *xesexü*) ‘herhangi bir zorluğa dayanmak’, ‘birinin bir şeye karşı isteğini reddetmek’, ‘birini bir şeyden ayırmak’ anlamlarında kullanılır. Öyleyse çağdaş Moğol dillerinde “kesmek, bölmek” anlamı çağdaş Moğolcadaki *xeseg* ve Buryat dilindeki *xehexe* fiillerinin astarında implit düzeyinde korunmuştur ve onlar arasındaki semantik dayanağın kesilmesine rağmen *xes*- başlangıç kökünün temelinde bunu tamamıyla açıklamak mümkündür. Öyleyse Moğ. *xesex* ve Türk. *kes*-fiillerinin kökü Türk Moğolcaya ortaktır. Böyle Türk Moğolcaya ortak fiil kökünden yapılan kelimeler sırasına Moğolcadaki *surağ*, *büleg*, *sanax*, *zarguçi* vb. sözcükleri göstermek mümkündür” demektir (Vladimirtsev 1911: 153-184). Türk, Moğol, Tunguz Mançu ve Kore dillerindeki paralel fiillerin alıntı olduğu veya Proto Altay akrabalık doğasını belirleme konusunun karmaşıklığı Genel Altay ortaklığının homojen olmayan yapısından meydana gelmektedir. Bu konuda Altay dil birliğinin doğasıyla ilgili söylenen kökü derinlere inen akrabalık ve diller arası ilişkinin sonucu olarak çok eski ve başlangıç dönemlerdeki alıntıları da dikkate almak gerekir (Bertagayev 1974: 55). Nitekim bu konuda Türk lehçelerinin Moğolcayla ilgisi üzerine çalışmalar da yapılmıştır (Ersoy 2012: 71 vd).

Altay dillerinde sıfat-fiiller ve zarf-fiiller fiilin çatı, kip ve zaman kategorileri ile sıkı ilişkide bulunarak dilin oldukça gelişmiş küçük bir sistemini oluşturmaktadır.

Sıfat-fiiller morfolojik ve sentaktik özelliklerine göre isimlere benzemesi (çokluk, durum, iyelik eklerinin eklendiği; bir cümle unsuru olabilmesi), bir hareketin ismi olması, semantiği ve zamanı bildirme özellikleriyle de fiile benzemektedir (Baskakov 1984: 359). Sıfat-fiillerin isim ve fiile de ait çift yönlü özelliğini dilbilimciler dil gelişiminin eski dönemlerinde sıfat-fiillerde çatı ve zaman ayrımının olmamasıyla, bunların kökü sinkretik anlamlı hareket ismine, tam olarak fiilden yapılan sıfatlar olmasıyla açıklamaktadır. Örneğin Türk ortak dilinin erken ve orta dönemlerinde fiillerden meydana gelen sıfatlarda semantik katlanma süreci başlayıp, sonucunda dilin çeşitli gramatikal çerçevesine fiilden yapılan isimler ve sıfat-fiiller, yani sıfat-fiil manalı sıfatlar girer. Bundan dolayı Türk dilleri gelişiminin bu dönemleri fiilden oluşan sıfat-fiil manalı sıfatların çokluğu ile nitelenmektedir. Eski dönem sıfat-fiilleri zaman özelliğine sahip olmadığından, çoğunlukla çatı ve zamanı ifade etmesi açısından yetersizdir. Eski sıfat-fiil şekilleri çağdaş Türk dillerinin her birinde de eskicil yapısını koruyarak sıfat-fiil manalı sıfatlar şeklinde kalmıştır (Iskakov 2010: 446):

-*iq/-ik* : Kaz., Özb. *kesik* 'kesik' (*kes-*), Azer. *soluh* 'solgun' (*sol-*), Hak. *ölig* 'ölü' (*öl-*), Kırg. *kirtiq* 'kertik, çertik' (*kirt-'kert-'*), Yak. *sürük* 'yazı' (*sür-'yaz-'*) vb.;

-*qin/-kin/-yin/-gin*: Türk. *qaçqin* 'kaçkın, kaçak' (*qaç-*), Kaz. *qaşqin* 'kaçak' (*qaş-*), Türkm. *uçqin* 'kıvılcım' (*uç-*), Azer. *durğun* 'durgun' (*dur-*), Özb. *solgin* 'solgun' (*sol-*) vb. ;

-*qan/-kän/-yan/-gän*: Türk. *qurğan* 'kale' (*qur-*), Azer. *gudurğan* 'kudurmuş' (*gudur-'kudur-'*) vb.

Türk yazı dilleri gelişim aşamasında ortak dil döneminin sonuna doğru fiilden yapılan sıfat-fiil manalı sıfatlar isim özelliğinin izlerini koruyarak sıfat-fiile tamamen dönüşme sürecine girer. Burada sıfat-fiillerin zaman özelliği açığa çıkarak sıfat-fiiller geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zamanda çekime girmeye başlar. Sıfat-fiillerin zamansal açıdan çekime girmediği dönemin izlerini geçmiş zaman *-qan* ekinin bazen şimdiki zamanla ilgili hareket ifade etmesinde görmek mümkündür: Tuv. *kelgen kiži* 'gelen kişi' *vebo turgan inek* 'bu duran inek' vb.

Sıfat-fiillerin hem isim olma özelliğini korumaları, hem de fiilin semantiği ile zamanı ifade etme özelliğine sahip olması bunların cümlede isimlerin nesnesi, isimli yüklem, bazen de özne ve yer tamlayıcısı fonksiyonlarında kullanımlarına temel teşkil etmektedir. Cümlede hangi işlevde kullanıldığına bakılmaksızın sıfat-fiillerin asıl özelliği zamanı ifade etmektir. Sıfat-fiillerin bu özelliği onları fiiller sırasında incelemeye ve sıfat-fiillerin geçmiş zaman sıfat-fiilleri, şimdiki zaman sıfat-fiilleri, gelecek zaman sıfat-fiilleri olarak ayırırda esas olarak alınmaktadır.

Altay dillerinin sıfat-fiiller sistemi aslında semantik tipoloji açısından benzerlik göstermektedir. Yine de bu sistemde az çok içerik açısından benzerliklerle birlikte dış görünüş bakımından da uygunluk gösteren benzerlikler de bulunmaktadır. Örneğin, geçmiş zaman sıfat-fiilinin Türk yazı dillerindeki *-gan/-yan/-qan*, Moğol (Bur-

yat) dilindeki *-ha/-han*, Tunguz (olç ve negidal) dillerindeki *-ha/-han*, Mançu yazı dilinde korunmuş olan *-ha* şekilleri, ayrıca geniş zaman sıfat-fiilinin Türk yazı dillerindeki *-ar/-er/-ür/-ir/-ur/-ür*, Tunguz dillerindeki *-r* ve *-ra*, Mançu dilindeki *-ra/-re* ekleri anlam ve şekil bakımından tamamıyla uygunluk göstermesine karşılık, Türk yazı dillerindeki geçmiş zaman *-diq/-dik/-tiq/-tik* ve *-daq/-taq* (Saha) sıfat-fiili ve Moğol dilindeki şimdiki zamanda alışkanlık haline gelen hareketi bildiren *-day/-deg* sıfat-fiilleri semantik açıdan değil, dış görünüşü bakımından benzerlik göstermektedir (Kirişçiöglü 1999: 128,129).

Türk dillerindeki geçmiş zaman sıfat-fiili *-gan/-yan/-qan* eki etimolojik açıdan fiilden sıfat yapan *-q+an* ekine giden birleşik bir ektir (Ramstedt 1957: 97-91). Ekin yapısındaki *-(i)g/-(i)q/-(a)q/-(a)g* Türk ortak dilin eski dönemlerinde *-(a)n* eki gibi ancak fiilden sıfat yapmakla kalmayıp, sıfat-fiil olarak da kullanılması, bununla ilgili sıfat anlamı taşıması, iş ve oluşun sonucunu ifade etme işlevlerini birlikte yürütmüş olabilir.

A.M. Şçerbak, Kıpçak grubu dillerinde *-gan/-yan/-qan* sıfat-fiil ekinin, Oğuz grubundaki dillerde *-(a)n* sıfat-fiil ekinin işlek olarak kullanıldığını belirterek *-(a)n* ekinin *-yan* ekinin fonetik değişmesinden, yani *-yan* ekindeki *γ(g)* sesinin Oğuz dillerinde eriyip düşmesi sonucu olabileceğini belirtmektedir (Şçerbak 1977:167). Türkiye Türkçesindeki *-an* sıfat-fiilinin kökünü A.N.Kononov da *-kan/-ken/-qan* ekine götürmektedir (Kononov 1956:251).

Çağdaş Moğol dillerinin çoğunda sıfat-fiiller şimdiki zaman (veya geniş zaman), geçmiş zaman ve gelecek zamanda çekime girerler. Kalmuk ve çağdaş Moğol dillerinde alışkanlık halinde tekrar edilen hareketi bildiren sıfat-fiil, Buryat dilinde alışkanlık halinde hareketi bildiren sıfat-fiil ve bir defalık hareketi ifade eden sıfat-fiil ekleri de kullanılmaktadır: Buryat. *huu-gaa xun* 'yerleşen insan', *unta-han xun* 'uyuyan insan', *yaba-xa xun* 'yürümekte olan insan (şimdiki zaman)', *huu-gşa* 'oturan insan (daima)'. Dagur ve Moğol dillerinde şimdiki zaman sıfat-fiil eki kullanılmamaktadır (Yahontova 1997: 10-18).

Eski Moğol yazı dilinde sıfat-fiil ekleri: 1) gelecek zaman *-qu ~ -kü* veya özne olarak kullanımdaki *-qui ~ -küi* (bazen *-qun ~ -kün*); 2) geçmiş zaman *-γsan ~ -gsen*; 3) şimdiki zaman *-γa ~ -ge*; 4) alışkanlık halinde tekrar edilen hareket *-day ~ -deg*; 4) tekrar edilmeyen, ancak bir defa yapılan hareketi ve yapana işaret eden *-γçi ~ -gçi* şeklinde bulunmaktadır (Yahontova 1997: 82).

Moğol dilinin tarihî dönemlerinde sıfat-fiil *-n* eki hakkında G.İ. Ramstedt: "Moğol dilinin eski dönemlerinde yüklem olarak kullanılan sıfatların sonunda *-n* sıkça bulunur" diyerek Tunguz dilinde *-ne* kiyle biten fiilden yapılan isimlerin eskiden beri nominatif haldeki *-mekli* isimlerle uygunluk göstermeye başladığını, çünkü *-m*'nin kelimenin son hecesinde kurallı olarak *n* şeklinde seslendirildiğini belirtmekte ve örnek olarak 'jübile, düğün' anlamındaki Moğ. *qurim* ve Tung. *kurin* kelimelerini göster-

mektedir. Ayrıca Ramstedt Kore dilinde de hareket ifade eden fiilden yapılan *-n* ekiyle biten isimler geçmiş zaman sıfat-fiili, nitelik fiillerinden yapılan- *n* ekli ismin şimdiki zaman sıfat-fiili olduğuna dikkat çekmektedir (Ramstedt 1957: 94).

Tunguz dillerinde çok değişik sıfat-fiil ekleri kullanılmaktadır. Örneğin, V.İ. Tsintsius Evenki dilindeki sıfat-fiil eklerini:

- 1) *-ri*: – şimdiki zamanın veya hareketin uzak olduğunu;
- 2) *-čā* – geçmiş zamanın veya hareketin bittiğini;
- 3) *-vki*: – alışkanlık halindeki hareketi;
- 4) *-nā*– hareketin sonucunu;
- 5) *-dianā* – gelecek zamandaki veya yapılması mümkün bir hareketi;
- 6) *-mačim*– olması gereken hareketi;
- 7) *-vkā*– zorunlu hareketi;
- 8) *-nat*– hareketin birine atfedildiğini;
- 9) *-ltak*– hareketin yakınlarda yapıldığını;
- 10) *-gsa* – gibi yapılan hareketi (*devugsē om* ‘yemek yemek istiyor gibiyim; yemek yiyor gibi yapıyorum’) ifade eden şekillerde ona ayırmaktadır (Ssanjeev 1964: 11).

Mançu yazı dilinde şimdiki zaman *-ra/-re/-ro* ve birleşik *-ndaral/-nderel/-ndoro* (<*na+da+ra*), *-nerel/-noro* (<*ne+ro*), *-dere* (<*de+ro*), *-tere* (<*te+ro*), *-sire* (<*se+ro*), *-žaral-žoro* (<*ža+ra*), geçmiş zaman *-hal/-hel/-ho*, *-kal/-kel/-ko* ve birleşik *-ŋkal/-ŋkel/-ŋko* (<*ŋ+ka*) sıfat-fiil ekleri kullanılmaktadır. Olumlu sıfat-fiil ve ‘yok, değil’ anlamındaki *aku* edatının eklenmesi ile yapılan olumsuz sıfat-fiil eki Mançu yazı dilinde ekleşme sonucu önümüze çıkmaktadır. Örneğin: *alara aku* > *alaraku* ‘konuşmadı, söylemedi’, *žeke aku* > *žekaku* ‘yemedi’ (Tsintsius 1997: 190). Sıfat-fiilin olumlu ve olumsuz şekillerine, bazı durumlarda sıfat-fiillerin cümlede kullanılmasına temel teşkil eden *-ngge* nominalizatör eki eklenebilir (Avrorin 2000: 15).

Altay dillerinin zarf-fiiller sisteminde soy birliği ortaklığına götüren maddi benzerliklere göre, tipolojik ortaklık daha çok görülmektedir.

Çağdaş Türk yazı dillerinde Eski Türkçedeki zarf-fiilin: 1) *-p*, *-ip/-ip*, *-up/-üp* (barip, tutup); 2) *-pan/-pen*, *-ipan/-ipen*, *-upan/-üpen* (baripan, tutupan); 3) *-matil/-meti* (tün udimati); 4) *-matin/-metin* (sabın almatin); 5) *-(j)al/-(j)e* (at jete); 6) *-(j)il/-(j)i*, *-(j)ul/-(j)ü* (körü, enlejü); 7) *-(j)in/-(j)in* (bolmajin); 8) *-yalil/-geli*, *-qalil/-keli* (qağan oluryalil); 9) *-sar/-ser* (ol jolin jorisar); 10) *-čal/-če* (uluğ oylum ayrip jok bolča); 11) *-qunčal/-gunča* (buzqunča) gibi ekleri tamamıyla korunmuştur denilebilir (Gorelova 2004). Örneğin, Çuvaş ve Saha yazı dilleri dışındaki Türk yazı dillerinde hareketin zamana, sebebe,

amaca ve şarta bağlı sıfatını ifade eden *-p, -ip/-ip, -up/-üp* (Az.,Türk., Türkm., Kum., Gag., Kar., Kırg., KKalp., Alt., Kaz. *alıp*) zarf-fiil eki birleşik fiilleri yapma, cümlede fiilin zarfı işlevinde, basit cümlede yüklem, birleşik cümlede ise birleşik yapıların yüklemi gibi işlevlerde kullanılmaktadır. Genel Türkçenin eski dönemlerinden beri kullanıla gelmekte olan bu ekin etimolojisi hâlâ tam açıklığa kavuşmuş değildir. G. Ramstedt Türk dillerindeki *-ip* zarf-fiil ekini Moğolcadaki geçmiş zaman *-bail/-bei/-bal-be* ekiyle ilişkili olarak göstermektedir. Bunun gibi Türk ortak dilin eski dönemlerine götüren zarf-fiil ekleri olarak Türk yazı dillerinin hemen hemen hepsinde bulunan *(j)al/(j)e* ekini de göstermek mümkündür. Bu ek çoğunlukla aynı anda veya sebep bağlantılı iki hareketin zamanla ilişkisini ifade eder. Bu yüzden de Çağdaş Türk dillerindeki *-al-e* zarf-fiil eki “birleşmiş”, “bitmemiş”, “şimdiki zaman zarf-fiili”, “üçüncü” olarak adlandırılmaktadır. Karşılaştırınız: Alt. *kele* ‘gele’, Tuv. *bara* ‘gide’, *qıla* ‘kıla’, Hak. *para* ‘gide’, *ailana* ‘döne’, *köre* ‘göre’ vb.

Eski Türkçedeki zarf-fiil eklerini Eski Moğol yazı dilindeki: 1) aracılık ifadeli- *džu/-džü, -ču/-čü* (jabudžu, iredžü); 2) birleştirici ifadeli-*n, -un/-ün* (jabun, garun); 3) ayırıcı ifadeli-*γad/-ged* (jabuγad, ireged); 4) şart ifadeli *basul/-besü, -γasul/-gesü, -balal/-bele, -qulal/-küle* (jabubasu-jabuγasu-jabubala-jabuqula); 5) yerine geçme veya aşağılayıcı ifadeli *-baču/-bečü* (jabubaču, irebečü); 6) uzaklık ifadeli-*γsağar/-gseger* (jabuysağar, iregseger); 7) aynı ifadeli *-qulugar/-külüger* (jabuqulugar, irekülüger); 8) önleyicilik ifadeli *-mayçal/-megče* (jabumayça, iremegče); 9) sınırlılık ifadeli *-tala/-tele* (jabutala, iretele); 10) amaç ifadeli *-r-al/-r-e* (jabur-a, irer-e); 11) işaret etme ifadeli *-run/-rün* (nomların, ügülerün) gibi zarf-fiil eklerini kendi aralarında karşılaştırarak V.İ. Rassadin, “Türk ve Moğol dillerinin zarf-fiiller sisteminde birbiriyle tamamen uygunluk gösteren ekler nedeysen bulunmamaktadır denilebilir. İki dilin zarf-fiiller sistemi değişik yapısal prensip üzerine kurulan ayrı sistemler olduğuna işaret etmektedir” şeklinde ifade eder (Rassadin 2012).

N.S.Yahontova yukarıdaki aracılık, ayırıcılık, birleştirici anlamlar yüklenen zarf-fiilleri *çift*, *şart*, *yerini alıcılık*, *işaretleyici*, *önleme*, *sınırlılık*, *maksat aynılık* vb. anlam taşıyan zarf-fiil eklerini *zarfsal* zarf-fiiller şeklinde ayırarak: “Ek zarf-fiiller yüklem ifade eden hareketle birlikte yapılan iş oluşu bildirir. Baoan dili dışındaki Moğol dillerinin hepsinde bulunan çift zarf-fiiller yardımcı ve modal fiillerle kullanılır. Örneğin, Buryat. *doxol-jo yabana* 'aksayarak gelmekte', *yaba-jabolno* 'yürünebilir', *yab-aaduzee* 'yürüyelim bakalım'. Zarfsal zarf-fiiller yüklem ifade eden hareketin yapılma sırasındaki durumunu gösterir. Bu gruba giren zarf-fiillerden sınırlılık ve şartlılık anlamdaki zarf-fiiller bütün Moğol dillerinde bulunur” demektedir (Yahontova 1997: 10-18).

T.B.Tsirenova, “Moğol dillerinin zarf-fiil sistemi başka Altay dillerinin etkisiyle oluştu, ancak yine de Türk dillerinin XVII yy başlarındaki klasik Moğol dilinin morfolojisine yaptığı etkisi büyük olmuştur” diyerek “-jul/-ju, -ču/-čü; -n; -l, ügei; -γad/-ged, -basul/-besü, -balal/-bele, -qulal/-kiile; -baču/-bečü; -mayçal/-megče; -qular/-al-küler-e; -

ηγūt-al-ηgüt-e; -r-al-r-e; -runl-rün; -γsayar/-gseger; -tala/-tele gibi zarf-fiil ekleri yapısında klasik Moğol diline kadar oluşan zarf-fiil eklerinin fonetik yapısından farklılık gösteren zarf-fiiller bulunur. Örneğin, *-maγçal/-megče* zarf-fiil eki Türk dillerinde çok kullanılan Genel Altay *-maq/-mek* ve *-çal/-če* eklerinden oluşmaktadır. Eski Türk dili sözlüğünde *-maq/-mek* ekinin anlamı “nesne, hareket aleti”; “hareketi yapanın ismi, master” olarak anlatılır, *-çal/-če* ekini A. von Gabain Türk karşılaştırmalı hâl eki olarak görmektedir. Başka dillerden giren alıntılar dışında Moğol dillerinin zarf-fiil ekleri sisteminde bölgesel özellikleri gösteren ekler de kullanılır” demektedir (Tsirenova 2000: 154).

Eski Moğol yazı dilinin zarf-fiil ekleri sistemindeki Türkçe unsurlar hakkında V.İ.Rassadin şöyle demektedir (Rassadin 2012): “Ancak üç Moğolca zarf-fiil ekinin, öncelikli *-mazca*, amaç ifadeli *-p-a* ve alıntılı *-рун* ekinin Türk kökenli olduğundan bahsetmek mümkündür. Türkçe isim-fiili *-mak* ve Türkçe ekvatif *-ça*, ayrıca Türkçe geniş zaman sıfat-fiil eki *-r*, buna Türkçe datif eki *-al/-e* eklenmiştir. Karşılaştırınız: Tatarcada amaçlı zarf-fiil *-рга-булыпга* ‘olmak için’, *килерга* ‘gelmek için’. Alıntı zarf-fiil *-рун* ekinde Türkçe *-p* zarf-fiil ekini ve Türkçe *-m* eski enstrümantal ekini görmek mümkündür. Bu ekler Eski Moğol yazı diline Budist sutraların Eski Uygurcadan Eski Moğolcaya tercümesi sırasında geçmiş ve yerleşmiş olabilir”.

Zarf-fiil ikinci dereceli, yan hareketi ifade eden fiilin şekli olarak Tunguz dillerinde, onların içinde Evenki dilinde çeşitli şekillerde bulunur. V.İ.Tsintsius onları şahıslara göre değişmeyen, yani çekime girmeyen absöüt (yalın, değişim göstermeyen) zarf-fiiller ve şahıslara göre değişim gösteren zarf-fiiller olarak ikiye ayırır.

V.İ.Tsintsius, absöüt zarf-fiiller ikinci dereceli hareketin esas hareketi yapan tarafla doğrudan ilişkili olduğunda kullanılırken, çekime giren zarf-fiiller ikinci dereceli hareket ve esas hareket iki farklı yapanla ilgili olduğunu ifade ederek absöüt zarf-fiilleri beşe ayırır (Tsintsius 1997: 190) : 1) farklı hareketin aynı anda yapıldığını ifade eden *-na, -na-l* ; 2) çeşitli hareketin farklı zamanlarda yapıldığını ifade eden *-ksa, ksa-l*; 3) hareketin bir şeye şartlandığını bildiren *-mi* ; 4) hareketin birinciden sonra ikincisinin üstün olarak geçtiğini bildiren *-mnen, -mensal, -mner*; 5) bir hareketin izince ikinci bir hareketin gerçekleştiğini ifade eden *-mnak, mnak-il*. V.İ.Tsintius çekime giren zarf-fiilleri dokuza ayırır: 1) şartlı ve geçici hareket *-rak*; 2) aynı anda veya paralel yapılan hareket *-ηsi*; 3) sınırlı hareket *-nma*; 4) daha yeni yapılan hareket *-ktava*; 5) önceden yapılan hareket *-dala*; 6) olmuş hareketin yankıları *-čala*; 7) sınırlı hareket *-knan*; 8) amaçlı hareket *-da*; 9) bir şeye atfedilerek yapılan hareket *-buna* ekleri ile ifade edilir.

Mançu yazı dilinde yapılan hareketin çeşitli özelliklerine uygunluk gösteren zarf-fiilin şu şekilleri bulunur (Avrorin 2000: 199-210): 1) farklı hareketlerin aynı anda yapıldığını ifade eden *-meve* birleşik *-ndame/-ndeme/-ndome*; 2) hareketin önleyici özelliğini ifade eden *-fi* ve *-mπi*; 3) hareketin uzak olduğunu ifade eden *-hai/-hei/-hoi, -kai/-kei/-koi* ve *-ηkai/-ηkei/-ηkoi*; 4) hareketin bir şeye şartlandığını ifade eden *-či*; 5)

ana hareketi yaptırmaya zorunlu olmasına karşın, bu zorunluluğu yapamayan zıtlık anlamlı *-çibe*; 6) esas hareketin geçici olarak sonuçlandığını, kendisinin başlaması ile ifade eden ikinci dereceli hareketin *-tala/-tele/-tolo*; 7) esas hareketin daha yeni başladığını kendisinin bitmesi ile tanıtan ikinci dereceli hareketin, yani önleyicilik anlamlı *-ηgala/-ηgele/-ηgolo* ekleri bulunmaktadır.

SONUÇ

Altay dillerinin sıfat-fiiller sistemindeki birçok şekillerde yapısal ve anlamsal açıdan geçmiş zaman sıfat-fiilinin Türk. *-gan/-yan/-qan*, Moğ. *-hal/-han*, Manç. *-ha*, Tung. *-hal/-han* ekleri, geniş zaman sıfat-fiilinin Türk. *-ar/-er/-ür/-ir/-ur/-ür*, Tung. *-r* ve *-ra*, *-ri*; Manç. *-ral/-re* ekleri, zarf-fiiller sisteminde Türk. *-p* ve *-pan/-pen*, Moğ. *-ba-ču*, Tung.-Manç. *-pi/-pa-ri* ekleri birbiriyle örtüşmektedir denilebilir. Bu tür benzerliklerin doğası son zamanlardaki Altayistik cihetindeki incelemelerde Proto-Altay, Proto-Türk, Proto-Moğol, Proto-Tunguz-Mançu ve Proto-Kore, Proto-Japon ortak dildeki şekillerin tekrar canlandırılmasına bağlı olarak görülmektedir. Örneğin, sıfat-fiilin Türk. *-ar/-er/-ür/-ir/-ur/-ür*, Tung. *-r* ve *-ra*, *-ri*; Manç. *-ral/-re* eklerinin canlandırılmış ortak dildeki şekilleri olarak Proto-Türk **-r* (Türk dillerinde fiilin çekimli şekli ve sıfat-fiili olarak kullanılan aorist (kesin olmayan gelecek), Proto-Moğol **-ral/-re* (supin (sınırlı isim fiil), Proto-Tunguz-Mançu **-ra* (fiillerin 1.grubundaki aorist), Kore dilindeki **-r* (bilinmeyen şimdiki zaman veya gelecek zaman sıfat-fiili), Proto-Japon **-ru* (fiil paradigmasındaki genel şekil) ekleri, bunların ortaya çıktığı *Proto-Altay tek ek olarak *-rV* 'aorist veya bilinmeyen şimdiki zaman' gösterilmektedir. Buna benzer şekilde *Proto-Altay *-jV* 'sıfat-fiil ekinden' ortaya çıkan ekler olarak: Proto-Türk **(j)a*, Proto-Moğol **-ya*, Proto-Kore **-a/-ə*, Proto-Japon **-i*; *Proto-Altay *-pV* şekline giden ekler olarak: Proto-Türk **-p*, Proto-Moğol **-ba(j)*, Proto-Tunguz-Mançu **-pī*, Proto-Japon **(m)pa* ekleri gösterilmektedir (Starostin, Dıbo, Mudrak2001: 260-261).

Tarihî açıdan fiilin çekimli ve çekimsiz şekilleriyle, aorist ile, supin ile sıkı ilişkisi olan çok az sayıdaki şekiller hesaba katılmadığında Altay dillerinin sıfat-fiiller ve zarf-fiiller sisteminde maddi benzerliklerin neredeyse bulunmadığını belirtmek mümkündür. Türk, Moğol, Tunguz-Mançu ve Kore, Japon dillerinin sıfat-fiiller ve zarf-fiiller sistemi Genel Altay ortak dili parçalandıktan sonraki dönemlerde her bir dil gruplarının yapısal yasalarına göre kalıplaşmış olabilir. Ancak tipolojik ortaklığı şüphe götürmeyen Altay dillerindeki sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri sistemini fiilin başka da gramatikal kategorileriyle bağlantılı olarak tarihî karşılaştırmalı açıdan derinlemesine incelemenin önemi büyüktür. Çünkü bu yönde yapılan araştırmalar öncelikle her büyük dil grubunun, örneğin Türk yazı dillerinin, Moğol dillerinin, Tunguz dillerinin kendi içindeki akrabalık ve dil alıntılarının düzeyini belirlemeye; ikinci olarak Türk, Moğol, Tunguz-Mançu ve Kore, Japon dillerinin kendi aralarındaki ilişkinin, etkileşimin düzeyini belirlemeye; üçüncü olarak Altay grubu dillerindeki

fiilin bütün şekillerinin ortak korpusunu oluşturmaya, bu esasta fiil şekillerinin Altay ortak dili sistemini canlandırmaya imkân tanyacaktır.

KAYNAKÇA

- AVRORİN, V.A. (2000), *Grammatika Mançuskogo Pismennogo Yazıka*, St. Petersburg.
- BASKAKOV, N.A. (1984), *Altayskaya Semya i Ee İzüçenie*, Moskva
- BERTAGAYEV, T.A. (1974), *Vnutremnyaya Rekonstruktsiya i Etimologiya Slov v Altayskih Yazıkah // Problema Obşnosti Altayskih Yazıkov*, Moskva.
- ERSOY, Feyzi (2012), *Türk Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara.
- GORELOVA, L.M. (2004), *Grammatika Mançuskogo Yazıka*, Avtoreferat Dissertatsiina Soiskanie Uçenoy Stepeni Doktora Filologičeskikh Nauka, Moskva.
- ISKAKOV, A. (2010), *Kazirgi Kazak Tili. Kazak Til Biliminin Antologiyası*, Pavlodar.
- KALUZYNski, St. (1961), *Mongolishc elemente in der jakutishen sprache*, Warshawa.
- KİRİŞÇIOĞLU, M. Fatih (1999), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara.
- KONONOV, A.N. (1956), *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva.
- KOTWICZ, W. (1939), *Les elements turcs dans la langue mandchoue*, //RO.. XTV.;
- RAMSTEDT, G. (1957), *Vvedenie v Altayskoe Yazıkoznanie*, Morfologiya, Moskva.
- RASSADİN, V.İ. (2012), *Deepriçastiya v Mongolskih i Tyurkskih Yazıkah // Novıye İssledovaniya Tuvi*, №4 (elektronik dergi www.tuva.asia), Tuva.
- ŞÇERBAK, A.M. (1977), *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov*, Leningrad.
- SSANJEEV, G.D. (1964), *Staropismennıy Mongolskiy Yazık*, Moskva.
- SANJEEV, G.D. (1964), *Mançuo-Mongolskiye Yazıkovye paralleli*, İzvestiya An SSSR, Leningrad: Otdeleniye Gumanitarnıh Nauka.
- STAROSTİN, S.A., DİBO A.V., MUDRAK O.A. (2001), *Etimologičeskiy Slovar Altayskih Yazıkov*, Moskva.
- SUNİK, O. P. (1962), *Glagol v Tunguso-Mançuskıh Yazıkah*, Moskva-Leningrad.
- TSİNTSİUS, V.İ. (1997), *Evenkiyskiy Yazık // Yazıki Mira: Mongolskiye Yazıki, Tunguso-Mançuskiye Yazıki. Yaponskiy Yazık. Koreyskiy Yazık*, Moskva: İzdatelstvo İndrik.
- TSİNTSİUS, V.İ. (1974), *Mongolizm-Dubleti v Mançuskom Yazıke // İssledovaniya po Vostoçnoy Filologii*, Moskva.
- TSİRENOVA, T.B. (2000), *Stanovleniye Sistemo Deepriçastnih Form v Mongolskih Yazıkah*, Dis. ... kand. Filol.nauka: 10.02.16 Ulan-Ude.
- VLADİMİRTSEV, B.Ya. (1911), *Turetskiye Elementı v Mongolskom Yazıke // ZVO İRAO*, Moskva;
- VLADİMİRTSOV, B.Ya. (1925), *Ob Otnoşenii Mongolskogo Yazıka k İndo-Evropeyskim Yazıkam Sredney Azii*, ZKV.
- VLADİMİRTSOV, B.Ya. (1930), *Arabskie Slova v Mongolskom*, ZKV.
- YAHONTOVA, N.S. (1997), *Mongolskiye Yazıki, Yazıki Mira. Mongolskiye Yazıki. Tunguso-Mançuskiye Yazıki. Yaponskiy Yazık, Koreyskiy Yazık*, Moskva.